

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم حدیث (قم)
پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته علوم حدیث
گرایش کلام و عقائد

شعور موجودات در قرآن و روایات

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر عسگر دیرباز

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر رضا برنجکار

دانشجو

علی عظیمی

پاییز ۸۸

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث می باشد.

تقدیم به:

مسافر عزیزى كه همه كائنات و تمامى موجودات
منتظر آمدن او هستند.

تشکر:

پس از حمد و سپاس بی پایان به درگاه ایزد منان لازم می‌دانم بر حسب وظیفه از همه اساتید فاضل و ارجمندی که طی دوره تحصیل توفیق بهره‌مندی از محضر آنها را داشتم به ویژه از ریاست محترم موسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث حضرت آیت الله ری شهری، مراتب قدردانی و تشکر قلبی خود را ابراز دارم.

از اساتید بزرگوارم حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر دیرباز، استاد راهنما و حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر برنجکار، استاد مشاور و مدیر گروه کلام به خاطر راهنمایی‌ها و زحماتشان کمال تقدیر و تشکر را دارم.

از دوستان و کارکنان دانشکده علوم حدیث و مسولیت محترم امور پایان‌نامه‌ها صمیمانه سپاسگزارم. همچنین لازم می‌دانم از همسر بزرگوارم برای همه خوبیها و فداکاریشان نهایت سپاس و تشکر خود را داشته باشم.

چکیده

شعور و ادراک موجودات و همه ذرات هستی یکی از مسائلی است که مورد توجه و مطالعه بشر قرار گرفته است. پس از ظهور اسلام و نزول آیات الهی که در آن به تسبیح، نطق، حشر، گواهی و... تمامی موجودات اشاره شده، مباحث گسترده‌ای میان مفسران، متکلمان، فلاسفه و علمای طبیعت در حقیقی و مجازی - قالی و حالی بودن تسبیح و همچنین شعور و جانمندی ذرات هستی آغاز گردید تا جایی که امروزه برخی فیزیکدانان‌ها از شعور الکترون‌ها، اتم‌ها و تک سلولی‌ها سخن به میان آورده و عده‌ای از آنها این شعور و حیات را سر منشاء آفرینش می‌دانند. آیات و روایات نورانی قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام در پی اثبات شعورمندی موجودات بوده و تسبیح و نطق و... آنها را حقیقی می‌پندارند و با این وسیله در پی متذکر ساختن انسان‌ها به توحید ربوبی و رسالت و ولایت انبیاء و اولیاء او می‌باشند؛ ادراک و شعور، جاری و ساری در تمامی مخلوقات حتی جمادات هستند، اگر چه ما از این مسئله غافل باشیم و وجود ادراک و شعور را برای جماد متوجه نشویم و درک نکنیم. در هر حال ادراک و شعور برای تمامی جمادات بالفعل موجود است. کما اینکه آن دو برای نباتات و حیوانات موجود می‌باشند، نهایت امر این است که ادراک و شعور در انسان قوی‌تر و آشکارتر از حیوان و در حیوان قوی‌تر و روشن‌تر از نبات و در نبات قوی‌تر و واضح‌تر از جماد می‌باشد. پس هر مخلوقی را که خداوند ایجاد فرموده مناسب با حالش ادراک و شعور عطا فرموده است.

بر اساس آیات نورانی قرآن و روایات دربار اهل بیت علیهم‌السلام حقیقت شعور و آگاهی موجودات عبارت است از: خود یابی و شناخت خالق و صانع، شناخت انبیاء و اوصیای الهی، علم و آگاهی از تسبیح و نماز خود، علم به عظمت و بزرگی حضرت حق جل و علاء و سر فرود آوردن و خم شدن در برابر او، تسلیم و سر سپردگی در مقابل فرامین الهی، آشنایی به وظایف و تکالیف و مأموریت‌های خود، تأثیر پذیری از گفتار و نگاه و رفتار موجودات اطراف خود، ارتباط با سایر موجودات، دریافت و ضبط اتفاقات پیرامون خود، حضور در دادگاه الهی و ادای شهادت و گواهی.

اعتقاد به شعور موجودات آثار و کارکردهایی نظیر؛ آثار تربیتی مانند: تواضع و فروتنی، ادب و حیا، خلوص و یکتا پرستی؛ آثار بهداشتی مانند: بهداشت روح و روان، بهداشت جسم؛ آثار حقوقی مانند: حقوق حیوانات، حقوق نباتات و جمادات؛ و آثار علمی مانند: آثار پزشکی و درمانی و آثار تعلیمی می‌تواند داشته باشد.

کلید واژه‌ها: شعور، آگاهی، حیوانات، نباتات، جمادات، تسبیح، نطق، شهادت.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۴	فصل اول: کلیات
۵	۱- بیان موضوع
۵	۲- دامنه تحقیق
۶	۳- روش تحقیق
۶	۴- رویکرد تحقیق
۶	۵- پیشینه تحقیق
۷	۶- ضرورت و اهداف
۷	بررسی معنای لغوی و اصطلاحی شعور، ادراک و علم
۷	معنای لغوی شعور
۹	معنای اصطلاحی شعور
۱۰	معنای لغوی ادراک
۱۱	معنای اصطلاحی ادراک
۱۲	معنای لغوی علم
۱۴	معنای اصطلاحی علم
۱۶	فصل دوم: حقیقت و چیستی علم و ادراک
۱۷	مقدمه
۱۸	۱- حقیقت و چیستی علم از منظر فلاسفه
۲۰	۱-۱- ابن سینا
۲۲	۱-۲- شیخ اشراق
۲۳	۱-۳- صدر المتألهین
۲۹	جمع بندی آراء فلاسفه
۳۰	۲- دیدگاه متکلمان درباره حقیقت و ماهیت علم
۳۲	۳- ماهیت علم از دیدگاه مکتب تفکیک
۳۵	۴- حقیقت و چیستی علم و ادراک در قرآن و روایات
۳۶	۴-۱- علم نوعی احاطه
۳۸	۴-۲- نور بودن علم
۴۱	منابع شناخت و فیضان نور علم
۴۴	جمع بندی و نتیجه گیری

فصل سوم: سریان علم و شعور در جهان هستی.....	۴۵
از دیدگاه متفکران و اندیشمندان	۴۵
مقدمه	۴۶
۱- فلاسفه	۴۷
۱-۱- عالم مُثَلِّ ۱-۱- عالم مُثَلِّ	۴۸
۱-۲- انسان کبیر	۴۹
۱-۳- ملاصدرا و تساوق وجود با علم و حیات و... ..	۵۰
۱-۳-۱- دلیل عقلی	۵۲
۱-۳-۲- قاعده توحید	۵۴
۱-۳-۳- عشق موجودات و شوق آن‌ها به کمال	۵۴
تناقض در سخن صدرا و جواب آن	۵۸
۲- متکلمین	۶۳
۳- عرفاء	۶۴
۴- مفسران	۶۵
فهرست آیاتی که مفسران بر سریان آگاهی و شعور در موجودات به آنها استناد کرده‌اند:.....	۶۷
۵- یافته‌های علمی و تجربی	۷۸
۵-۱- شعور و آگاهی حیوانات	۷۸
۵-۲- شعور و حیات گیاهان	۷۹
۵-۳- گستره شعور در جمادات	۸۲
حقیقت شعور موجودات و مراتب آن	۸۳
جمع بندی و نتیجه گیری	۸۸
فصل چهارم: تسبیح و شعور موجودات در قرآن و روایات	۸۹
پیشگفتار	۹۰
۱- واژه شناسی تسبیح	۹۱
۲- آیات تسبیح	۹۲
۳- آراء و نظرات مفسران درباره تسبیح موجودات	۹۵
۳-۱- خضوع و اتقیاد تکوینی موجودات	۹۵
۳-۲- دلالت بر حدوث و نیازشان به صانع و خالق (تسبیح حالی و دلالی)	۹۷
نقد و نظر	۹۹
۳-۳- تسبیح قولی و حقیقی	۱۰۱
نکته ها	۱۰۷
۳-۴- قول به ترکیب (ترکیبی از تسبیح حالی و تسبیح قولی)	۱۰۷

۱۰۸.....	۴- تسبیح حیوانات و طیور در روایات.....
۱۰۹.....	۵- تسبیح نباتات و جمادات در روایات.....
۱۱۲.....	نکته.....
۱۱۳.....	نکته‌ها و پیامها.....
۱۱۴.....	۶- تسبیح موجودات در دعاها.....
۱۱۵.....	جدیدترین یافته علمی.....
۱۱۶.....	۷- آیا تسبیح موجودات برای انسانها قابل شنیدن و فهمیدن است؟.....
۱۱۷.....	جمع بندی و نتیجه گیری.....
۱۱۹.....	فصل پنجم: سجده و شعور کائنات در قرآن و روایات.....
۱۲۰.....	مقدمه.....
۱۲۰.....	۱- معنی لغوی سجده.....
۱۲۲.....	۲- سجده موجودات در قرآن کریم.....
۱۲۵.....	۳- سجده موجودات در بیانات مفسران قرآن.....
۱۲۵.....	۳-۱- عمل تکوینی موجودات.....
۱۲۶.....	نکته و نظر:.....
۱۲۷.....	۳-۲- دلالت بر حدوث و نیازشان به صانع و خالق.....
۱۲۸.....	۳-۳- فقر ذاتی.....
۱۲۹.....	۳-۴- سجده حقیقی موجودات.....
۱۳۱.....	سخن آخر.....
۱۳۱.....	۴- سجده موجودات در روایات.....
۱۳۱.....	۴-۱- سجده خورشید.....
۱۳۳.....	نکته‌ها:.....
۱۳۴.....	۴-۲- سجده سایه‌ها:.....
۱۳۵.....	۴-۳- سجده نجم و شجر.....
۱۳۶.....	۴-۴- سجده معهود.....
۱۳۷.....	۴-۵- سجده موجودات تبعی و عرضی.....
۱۳۹.....	۴-۶- سجده موجودات برای غیر خدای متعال.....
۱۳۹.....	نکته:.....
۱۴۰.....	جمع بندی و نتیجه گیری.....
۱۴۲.....	فصل ششم: نطق و شعور موجودات در قرآن و روایات.....
۱۴۳.....	۱- مفهوم نطق در لغت.....
۱۴۵.....	۲- نطق و سخن گفتن حیوانات در قرآن.....

۱۴۸.....	۳- آراء و اقوال مفسران
۱۵۱.....	قول منتخب
۱۵۲.....	۴- نطق حیوانات در روایات
۱۵۴.....	۵- نسبت قول به جمادات در قرآن
۱۵۵.....	۶- دیدگاه علماء و اندیشمندان درباره نسبت قول به آسمانها و زمین
۱۵۸.....	دیدگاه منتخب
۱۵۹.....	۷- نمونه هایی از نطق آسمانها و زمین و جمادات در روایات
۱۶۲.....	فصل هفتم: تکلیف و شعور موجودات در قرآن و روایات
۱۶۳.....	مقدمه
۱۶۵.....	۱- خطاب تکوینی و خطاب تشریحی
۱۶۶.....	۲- نشانه های تکلیف موجودات در قرآن
۱۶۷.....	۳- تکلیف و اطاعت پذیری حیوانات
۱۶۸.....	۳-۱- جهان بینی انسانی و جهان احساسی حیوانی
۱۷۰.....	۳-۲- سخن برخی از متکلمین درباره عقل و تکلیف حیوانات
۱۷۱.....	۳-۳- دلایل قرآنی بر اختیار و تکلیف حیوانات
۱۷۵.....	۴- اطاعت پذیری آسمانها و زمین و جمادات در قرآن کریم
۱۸۴.....	۵- اطاعت و فرمانبرداری و تکلیف موجودات در روایات
۱۸۶.....	قول مختار در تکلیف موجودات
۱۸۸.....	فصل هشتم: حشر و گواهی و شعور موجودات در قرآن و روایات
۱۸۹.....	حشر حیوانات در قرآن و نظرات مفسران و اندیشمندان
۱۹۱.....	اشکال و نظر
۱۹۵.....	حشر جمادات در قرآن
۱۹۶.....	حشر موجودات در روایات
۱۹۸.....	اطلاع و آگاهی موجودات از روز قیامت
۱۹۹.....	شهادت و گواهی و شعور موجودات
۲۰۰.....	گواهی و شهادت موجودات در قرآن و آراء علماء و مفسران
۲۰۲.....	نکته دقیق؛
۲۰۵.....	شهادت و گواهی موجودات در روایات
۲۰۹.....	فصل نهم: آثاری دیگر از شعور موجودات در قرآن و روایات
۲۱۰.....	گریه آسمانها و زمین
۲۱۴.....	جمع بندی و نتیجه گیری

۲۱۴.....	ترس و اشفاق موجودات در قرآن.....
۲۱۶.....	نکته و نتیجه.....
۲۱۷.....	میل و رغبت اشیاء در قرآن.....
۲۱۷.....	اقرار و اعتراف موجودات در روایات.....
۲۱۹.....	فصل دهم: آثار و کارکردهای اعتقاد به شعور موجودات.....
۲۲۰.....	مقدمه.....
۲۲۱.....	۱- آثار تربیتی.....
۲۲۱.....	۱-۱- تواضع و فروتنی.....
۲۲۱.....	۱-۲- ادب و احیا.....
۲۲۲.....	۱-۳- خلوص و یکتا پرستی.....
۲۲۳.....	۲- بهداشت روح و جسم.....
۲۲۳.....	۲-۱- بهداشت جسم.....
۲۲۴.....	۲-۲- بهداشت روح و روان.....
۲۲۶.....	۳- آثار حقوقی.....
۲۲۷.....	۳-۱- حقوق حیوانات.....
۲۲۷.....	۳-۲- حقوق نباتات و جمادات.....
۲۲۸.....	۴- آثار علمی.....
۲۲۸.....	۴-۱- آثار پزشکی و درمانی.....
۲۲۸.....	۴-۲- آثار تعلیمی.....
۲۳۰.....	نتیجه گیری.....
۲۳۳.....	منابع:.....

مقدمه

چراغ پر فروغ قرآن و این معجزه جاوید رحمت عالمیان کتابی است که صحنه زندگی و حیات بشر را با نور و شعاع بی‌مانند خویش روشن کرده و تحول شگرفی در تمامی عرصه‌ها بوجود آورده است. اقیانوس بیکرانی که عمق آن قابل درک نبوده و آسمان پر ستاره‌ای که انتهایش قابل رصد نمی‌باشد. حضرت علی علیه السلام در وصف آن می‌فرماید:

ثم انزل عليه الكتاب نورا لا تطفأ مصابيحها و سراجاً لا يخبو توقده و بحرّاً لا يدرك قعره و منهاجاً لا يضل نهجه شعاعاً لا يظلم ضوءه ... جعله الله رياً لعطش العلماء*.

سپس قرآن را بر او نازل کرد و قرآن روشنایی است که چراغهای آن خاموش نمی‌شود و افروختگی آن از بین نمی‌رود و دریایی است که عمق آن پیدا نمی‌گردد و راهی است که سیر در آن گمراهی ندارد... خداوند متعال آن را فرو نشاننده عطش علمی دانشمندان قرار داد (خطبه ۱۹۸).

روایات نغز و پر مغز اهل بیت علیهم السلام هم، چون چشمه‌ها و رودخانه‌های پاک و زلالی هستند که از درون و برون این دریا می‌جوشند و بر عظمت و زیبایی و شکوه آن می‌افزایند و از آلودگی آن به سموم کشنده تحجر و جمود و تفسیر به رأی جلوگیری می‌نمایند. این دو گوهر عظیم و این دو ثقل بزرگ با قرار گرفتن در کنار هم و با پیوستن به همدیگر معارفی ناب و بی‌بدیل به انسان‌ها و تشنگان معرفت تقدیم می‌کنند و آنها را از افتادن در گمراهی و

سرگشتگی باز می‌دارند. یکی از این معارف بلند و قابل تحقیق، شعورمندی و جانمندی همه اشیای به ظاهر بی‌جان است که قرآن و روایات آن را در قالب تسبیح، سجده، نطق و ... موجودات مطرح می‌نمایند.

هیچ کتابی به گستردگی و وسعت قرآن کریم و این اقیانوس ژرف و عظیم درباره شعور موجودات از جمله حیوانات، نباتات و جمادات و حقیقت این شعور و آگاهی سخن نگفته است. این کتاب نورانی و این دفتر راهنمای بشر، ملکوت و باطن اشیاء و حقیقت آنها را قابل شناخت می‌داند و به دو گونه به حقیقت علم و ادراک در همه موجودات اشاره می‌نماید. در آیاتی ماهیت علم را نور و احاطه و در آیاتی دیگر - که بالغ بر پنجاه آیه می‌باشد - حقیقت شعور موجودات را خودیابی و خدایابی و علم به تسبیح و نماز خود، و خضوع، قنوت و تسلیم در مقابل خالق و صانع بیان می‌دارد. و در آیه ۴۱ سوره مبارکه نور به این امر صراحتاً اشاره می‌فرماید: ﴿كُلُّ قَدِّعِلْمٍ صِلَاتِهِ وَتَسْبِيحِهِ﴾. در هر حال، نه تنها شعور و آگاهی موجودات در آسمان بیکران و پر ستاره قرآن و احادیث قابل رصد و رویت است، بلکه حقیقت و متعلق این علم و آگاهی نیز با تلسکوپ‌های فکر و اندیشه قابل درک و ضبط است.

بحث از شعور و آگاهی حیوانات، نباتات و جمادات و حقیقت آن یکی از مباحث زیبایی علمی است که می‌تواند گستره و قلمرو وسیعی داشته باشد، زیرا همان طور که در حوزه متون اسلامی این بحث قابل طرح و بررسی است، در سطح وسیع‌تر در حوزه معرفت دینی (فلسفه، کلام، تفسیر، عرفان و...) نیز می‌توان آن را مطرح کرد و آثار و نتایج گرانسگی به دست آورد.

پس از ظهور اسلام و نزول آیات الهی که در آن به تسبیح تمامی موجودات اشاره شده، مباحث گسترده‌ای میان مفسران، متکلمان، فلاسفه و علمای طبیعت در حقیقی و مجازی - قالی و حالی بودن تسبیح و همچنین شعور و جانمندی ذرات هستی آغاز گردید تا جائیکه امروزه برخی فیزیکدان‌ها از شعور الکترون‌ها، اتم‌ها و تک سلولی‌ها سخن به میان آورده و عده‌ای از آنها، این شعور و حیات را سر منشاء آفرینش می‌دانند. آیات و روایات نورانی قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام در پی اثبات شعورمندی موجودات بوده و تسبیح آنها را حقیقی می‌پندارند و با این وسیله در پی متذکر ساختن انسان‌ها به توحید ربوبی و رسالت و ولایت انبیاء و اولیاء او می‌باشند.

غالب حکما و متکلمین که در حقیقت و ماهیت علم و ادراک انسانی قرن‌ها بحث و جدل کرده و ده‌ها کتاب و رساله به نگارش در آورده‌اند با رد شعور و آگاهی موجودات غیر انسانی بویژه نباتات و جمادات و با مجاز شمردن تسبیح، ذکر، نطق و... مصرح در آیات و روایات خیال خود را از بحث در این زمینه راحت کرده‌اند.

عده‌ای از علما و اندیشمندان هم در برابر سیل آیات و روایات، برسر دو راهی رد و قبول مانده و معتقد به توقف درباره شعور موجودات شده‌اند.

در این میان برخی از مفسران و قاطبه اهل کشف و شهود و عرفان و بعضی از حکمای با نام و نشان بر شعور موجودات مادون انسان تاکید داشته و بر آن دلایل عقلی و نقلی متعدد اقامه کرده‌اند. از نظر آنها حقیقت شعور موجودات با نظر به آیات و روایات، علم و آگاهی به خالق و صانعشان، علم به تسبیح و حمد پروردگارشان و آگاهی نسبت به وظیفه و رابطه‌شان با سایر موجودات می‌باشد.

علاوه بر این، علم و آگاهی موجودات به ظاهر غیر ذوی‌العقول، در سده اخیر مورد مطالعه پژوهشگران علوم تجربی مانند علمای فیزیک و شیمی و دانشمندان گیاه‌پژوه قرار گرفته و تجارب و یافته‌های شگفت‌انگیزی در مقالات و کتاب‌های خود منعکس کرده‌اند. اگر چه علماء و اندیشمندان علوم تجربی از آگاهی گیاهان و همچنین از آگاهی اتم‌ها و الکترون‌ها و ریزترین اجزای مواد و عناصر در آزمایشگاه‌ها پرده برداشته‌اند اما در حقیقت این شعور و متعلق این آگاهی ساکت مانده‌اند.

در این تحقیق مختصر با اعتراف به ضعف و ضیق وسع و توان، سعی می‌شود در جهت شناسائی شعور حیوانات، نباتات و جمادات و آثار و لوازم آن، و همچنین حقیقت و محدوده آن، با توجه به وسعت مسأله شعور و علم، گامی هر چند کوچک برداشته شود به امید اینکه مورد رضایت خالق متعال قرار گرفته و افق‌های جدیدی از علم و عمل به روی‌مان گشوده شود انشاء... .

فصل اول:

کلیات

۱- بیان موضوع

موضوع این تحقیق شعور موجودات از دیدگاه قرآن و روایات است.

ابتدا حقیقت علم و شعور از دیدگاه‌های مختلف مورد بحث قرار می‌گیرد سپس از نظر آیات و روایات به این مسأله پرداخته می‌شود. در ادامه با تبیین قرآنی و روایی حقیقت تسبیح و سجده و ... موجودات، رابطه آنها با شعور و آگاهی در موجودات مادون انسان بررسی شده و در واقع به نوعی دیگر به حقیقت و متعلق و محدوده این شعور و ادراک اشاره خواهد شد.

۲- دامنه تحقیق

همانگونه که در عنوان پایان‌نامه قید شده، دامنه تحقیق آیات قرآن و روایات می‌باشد و در فصل ماهیت علم به کتب فلاسفه و متکلمین مسلمان و علمای مکتب تفکیک اکتفاء شده است. در بررسی شعور موجودات مادون انسانی و حقیقت و محدوده آن سعی شده به بیشتر کتب و منابع اسلامی اعم از شیعی و سنی که به نحوی به آیات و روایات شعور، تسبیح، سجده، نطق و ... موجودات پرداخته‌اند، مراجعه شود. علاوه بر مراجعه به آثار مفسران، محدثان، متکلمان و عارفان بزرگ، یافته‌ها و کشفیات علمای فیزیک و طبیعت نیز بعنوان مبین و موید، بطور اجمالی مورد توجه قرار گرفته است.

۳- روش تحقیق

روش کار از حیث هدف، به دنبال پژوهش در مساله شعور موجودات و حقیقت و محدوده آن بوده و از سنخ تفسیر و تحلیل متن و کشف حقایق موجود در این زمینه می باشد و از حیث جمع آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای، از نوع متن خوانی و استفاده از فیش برداری است و منابع اصلی برای جمع آوری اطلاعات قرآن و کتب حدیثی و بهره گیری از تفاسیر متعدد، و نرم افزارها و مقالات مختلف بوده است. همچنین سعی شده تا آنجا که ممکن است از منابع معتبر و دست اول استفاده گردد.

در این تحقیق سعی بر اینست ابتداء آراء مفسرین و فلاسفه و متکلمین مورد بررسی و کنجکاوی قرار گرفته آنگاه آنچه از آیات قرآن و احادیث برداشت می‌شود بیان خواهد شد و بحث بیشتر جنبه تفسیری و روایی دارد و اگر شواهدی از علم فیزیک و شیمی و زیست آورده می‌شود صرفاً به عنوان مؤید و اقتضاء بحث است.

۴- رویکرد تحقیق

با نظر به اینکه در این تحقیق، شعور موجودات از منظر آیات قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام مورد بحث قرار گرفته و این دو دارای ظاهر و باطن بلکه بطون متعدد می‌باشند، و از آنجا که حجیت ظواهر در کتب اندیشمندان و علمای اصول مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته و اثبات شده است، در بیان نظر نهایی و نتیجه گیری در هر بحثی برداشت مفهومی از ظواهر آیات و روایات صورت گرفته است.

۵- پیشینه تحقیق

اگر از مباحث مفسرین، متکلمین، فلاسفه، عرفا و همچنین علمای طبیعت - که در ضمن بحث از برخی موضوعات، مساله شعور و ادراک موجودات را براساس دیدگاه و مبنای خودشان مورد بررسی قرار داده‌اند - بگذریم، تقریباً هیچ کتاب یا پایان‌نامه‌ای در این زمینه وجود ندارد. اگر چه مفسرین قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام در ذیل آیات تسبیح، سجده، شهادت، نطق و ... موجودات مباحث مختلف و چه بسا متضادی را مطرح نموده‌اند و اخیراً در اینترنت و مجلات مقاله‌هایی با عنوان شعور ناشناخته، شعور و ادراک موجودات و ... به چشم می‌خورد که اکثراً بر گرفته از آیات

و روایات و همچنین نتایج علمی و تجربی فیزیكدانان و کاوشگران طبیعت می‌باشد، اما به ندرت و خیلی کم به حقیقت و میزان آن و همچنین نوع این شعور و ادراک پرداخته شده است.

۶- ضرورت و اهداف

از آن جایی که مسئله شعور و ادراک موجودات، در میان مفسرین، متکلمین، فلاسفه، عرفا و علمای فیزیک و طبیعت مورد بحث و اختلاف نظر شدید بوده و هست - و بخشی از این اختلاف نظر به حقیقت و میزان این شعور و همچنین نوع و سنخ آن بر می‌گردد - این تحقیق ضمن بررسی دیدگاه‌ها و آراء آنها می‌تواند با استفاده از آیات و روایات و دقایق علمی نظر و عقیده منطبق بر قرآن و روایت را مورد دقت و توجه قرار داده و به اهداف علمی و عملی بزرگی نائل آید، اهدافی که بوسیله آن پایه‌های اعتقادی و نظری انسان‌ها کامل گشته و در عمل متذکر حقوق حیوانات، نباتات، جمادات و خلاصه متذکر حقوق همه اجزای عالم حتی جان و تن خودشان می‌شوند و هر لحظه در آرامش و بهداشت روانی و جسمانی به سر برده و خود را در جهانی پر از شاهد و گواه و پر از شور و شعور می‌بینند.

بررسی معنای لغوی و اصطلاحی شعور، ادراک و علم

معنای لغوی شعور

جوهری در الصحاح می‌گوید:

جمله «شعرت بالشئ با فتح شین أشعر به شعرا»: بر آن علم و اطلاع یافتیم. و به این معنا است لیت

شعري، یعنی: ای کاش می‌دانستم.^۱

مولف کتاب العین هم به این معنا گرایش داشته و چنین می‌نگارد:

از «شعرت بكذا أشعر شعرا»، شعر دارای بیت را اراده نمی‌کنند بلکه معنای آن عبارت است از: بر آن

علم و اطلاع یافتیم. و به این معنا است لیت شعري، یعنی: ای کاش می‌دانستم. و ما يشعرك یعنی: تو

۱. ج ۲، ص ۶۹۹.

را نمی‌شناسد. و به این معنا است قول کسی که می‌گوید: شعرته یعنی: به آن عقل و شناخت و فهم پیدا کردم.^۱

احمد بن فارس در معجم مقائیس اللغة در مورد شعر می‌گوید:

برای شعر دو اصل وجود دارد یکی دلالت بر چیزی می‌کند که ثابت و پا برجا است و دیگری بر علم و دانش، و نشانه و علامت، دلالت دارد.

اما اصل دیگر، قول عرب است «شعرتُ بالشیء» هنگامی که به آن توجه پیدا نمودی و آن را درک کرده و به دقت آن را فهمیدی.^۲

فیومی در مصباح المنیر در واژه الشعر به برخی از مشتقات آن اشاره کرده و می‌گوید:

«شعار» با کسر شین جامه‌ای که از زیر لباس پوشیده شود و ... همچنین علامت و نشانه هر قوم را گویند و چیزی که با خواندن آن بعضی، بعضی دیگر را به جنگ دعوت می‌کنند ... و «شعرتُ بالشیء شعوراً من باب قَعَدَ و (شِعراً) و (شِعْرَةً)» بکسر هر دو به معنای «علم پیدا کردم» می‌باشد. و به این معنا است لیت شعری، یعنی: ای کاش می‌دانستم.^۳

مولف فروق اللغویه هم در بیان فرق میان علم و شعور، شعور را علمی می‌داند که انسان به وجه دقیق به آن دست می‌یابد:

فرق بین علم و شعور عبارت است از اینکه: شعور علمی است که انسان از وجه دقیق مانند دقت مو به آن می‌رسد و به شاعر به خاطر توجه و دقت او به دقایق معانی، شاعر گفته می‌شود... و در مورد خداوند "یشعر" گفته نمی‌شود، چرا که اشیا از دقت او خارج نیستند.^۴

آقای مصطفوی در کتاب التحقیق فی کلمات القرآن الکریم پس از بیان اصل واحد در ماده «شعر» می‌گوید:

همانا شعور به معنای ادراک دقیق است، و به همین مناسبت بر حواس، مشاعر اطلاق می‌شود و با نگاه به این اصل در قرآن کریم استعمال شده است.

۱. العین، ج ۱، ص ۲۵۱.

۲. احمد بن فارس، معجم مقائیس اللغة، ج ۳، ص ۱۹۳، ماده شعر.

۳. فیومی، مصباح المنیر، ص ۳۱۵.

۴. أبو هلال العسکری، فروق اللغویه، ص ۳۷۲.

الا انهم هم المفسدون و لكن لايشعرون ... و ما يضلون الا انفسهم و ما يشعرون ... و ما
يمكرون الا بانفسهم و ما يشعرون .

مراد اینست که آنها با احساس دقیق، افساد و اضلال و مکرشان را ادراک نمی‌کنند، پس آنچه در این
موارد نفی شده، ادراک دقیق است که محتاج به این نحو از احساس می‌باشد و تنها توجه و ادراک
اجمالی مطلق کفایت نمی‌کند.^۱

جمع بندی و نتیجه گیری: با دقت در اقوال لغویون در معنای شعور به این نتیجه می‌رسیم که: شعور در لغت به
معنای علم و ادراک دقیق می‌باشد.

معنای اصطلاحی شعور

علماء و اندیشمندان علوم مختلف در معنای اصطلاحی شعور نظرات مختلف، اما نزدیک بهم و قابل جمعی را بیان
داشته‌اند. در حالی که حکماء آنها، ادراک بدون استثبات (یعنی ادراکی که طالب اثبات نمی‌باشد) می‌دانند^۲، متکلمینی
چون سید مرتضی شعور را اولین مرتبه علم به مدرک^۳ معنا می‌نمایند و مفسرین آن را به ابتدای علم به چیزی و یا
ادراک دقیق و...^۴ تفسیر می‌کنند.

قطب‌الدین شیرازی شعور را ادراک بدون استثبات می‌داند.^۵ ملا صدرا هم پس از بیان این معنا برای
شعور چنین می‌نگارد:

شعور اول مرتبت حصول علم بقوه عاقله است و چنان می‌نماید که شعور ادراک متزلزل است و از این
جهت در حق خدا اطلاق نشده است.^۶

طبرسی در ذیل آیه ۱۵۴ سوره بقره و لكن لا تشعرون می‌گوید:

۱. ج ۶، ص ۷۵.

۲. محمد علی التهنوی، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، ج ۱، ص ۱۰۳۳.

۳. الشریف المرتضی، رسائل المرتضی، ج ۲، ص ۲۷۳.

۴. مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۳۳؛ التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۳۶؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۴۸ و...

۵. قطب‌الدین شیرازی، درة التاج، ص ۵۶۲.

۶. اسفار اربعه، ج ۳، ص ۵۰۸.